

Валентин АСМУС

ПРО ВЕЛИКЕ ПОЛОНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Валентин Асмус (1894–1975) за своєю інтелектуальною генезою – очевидне похідне від “київського кола” світової філософії. Від київської філософської субкультури початку ХХ століття. Отож, від явища щонайвищого духовного класу.

Явища, що фактично закінчується вважай вимушеним від'їздом Валентина Фердинандовича із Києва до Москви в 1927 році.

Зрештою, це і тому, у передвоєнні роки, професор Асмус незрідка відвідував Київ зі своїми лекціями в університеті, що його він закінчив 1919 року. Оповідають про його скромну київську квартиру, на завжди незамкнених дверях якої професор вивісив таке оголошення: “Шановні громадяни злодії, у квартирі нема нічого, окрім книг. Прохання не турбувати”.

Власне, на всій величезній філософській спадщині Асмуса можна побачити подібний напис, звернений до набагато небезпечніших “злодіїв”. Тих, що на цій землі геть узурпували історію – ХХ.

Призабутий текст Валентина Фердинандовича, що його ми тут пропонуємо, ніби варіює семантику того напису...

“Київське коло” від останніх генерацій професури Київської академії і далі, через славнозвісних київських класиків, скажімо так, передекзистенціалізму (Бердяєв, Шестов, Закржевський та інші) до ровесників того ж таки Асмуса (Сігізмунд Кржижановський, Яків Голосовкер, Дмитро Чижевський) – це дивовижний феномен, що у ньому високо фахове філософське знання якось аж несподівано поєднується зі стільки ж “простодушним”, скільки ж і героїчним почуттям особистої (ба навіть особистісної) відповідальності за це знання. Для всіх протагоністів “київського кола” філософія є наскрізним життєвим правилом і завданням. Філософствування тут – то не лише фах, але й доля. Можна навіть говорити про особливий екзистенційний знаменник цього “кола”, який об'єднував, скажімо, тих же Бердяєва – Шестова з їхнім “філософським журналізмом” (скептичний вислів Михайла Бахтіна, їм адресований) і Густава Шпета, лицаря підкреслено

строгого філософського стилю, справді “фахового” мислителя, який із тих згаданих колег-земляків іноді просто аж кепкував...

Валентин Асмус унікальним чином, в умовах повсюдної варваризації культури, зберіг і те напружено цехове філософствування, яке він, серед іншого, вдосконалював у Марбурзі доби його інтелектуального розквіту, і той справді екзистенційний – київський! – пафос відданості філософському знанню.

Бібліотека першокласних і першорядних текстів, витворена Асмусом, – істориком філософії, від Платона, Декарта, Канта, від німецьких передромантичних містиків до Едуарта фон Гартмана, Володимира Соловйова й Анрі Бергсона – дивовижне свідчення тієї відданості.

Але ж поряд зі студіями “цехової” філософії В. Ф. Асмус залишив сотні блискучих етюдів, присвячених найбільш глибокодумним із найбільших репрезентантів світового красного письменства. Від Лермонтова до Томаса Манна. Етюдів, з яких особливо, аж лірично, проривається-прорізається асмусівський пафос людської думки як “моєї” підкреслено “особистої” долі...

А проте найвиразніше той пафос постає саме у пропонованій тут статті – “Про велике полонення російської культури” (київський часопис “Життя”, 1919, 2, 8-14 серпня, с. 4-8; пер. із рос.). Статті-трагічного памфлету про уярмлення вільної думки всеприсутнім догматом. Стаття ця – стільки ж драматичний, скільки ж і переконливий діагноз та прогноз тоталітарної недуги цивілізації. Недуги, що її загострення професор Асмус долав як віртуозністю свого аналізу, так і своїм щиросердям...

Пропонована стаття – дивовижний екзистенційний коментар-епіграф до **всього подальшого явища Асмуса**.

Статтю нашому часописові запропонував відомий киевознавець добродій М.А. Рибаків.

Вадим СКУРАТИВСЬКИЙ

Душа наша яко птица
избавися от сети ловящих:
сети сокрушиися, и мы
избавлени быхом.

(Псалтырь)

О жертвы мысли безрассудной!
(Тютчев)

Geheimnisvoll am lichten Tag
Lasst sich Natur des Schleiers
nicht berauben,
Und was sie deinem Geist
nicht offenbaren mag,
Das zwingst du ihr nicht
ab mit Hebeln und mit Schrauben.

(Goethe)

Історія людських спокушань давно вже знає спроби зрозуміти весь рух і розвиток духовної культури, як наслідок сліпої, механістичної взаємодії матеріальних сил. Великі науки сучасності: фізика, механіка та хімія охоче поширюють на всю дійсність, у вигляді “робочої гіпотези”, умовне допущення, згідно з яким усе, що відбувається в навколишньому світі, може бути розглянуто виключно з матеріальної точки зору, так, ніби окрім матеріальних процесів нічого більше не існує. У цьому методологічному самообмеженні природознавства – джерело його великих успіхів, а також тієї точності висновків, яка так непереборно полонить людський розум, нашу логіку твердих речей, згідно з висловом Бергсона.

Однак механістичний аспект світобудови дуже швидко почав розширюватись і вийшов далеко за межі скромного умовного самообмеження. Уже фізицизм XVII століття, зачарований успіхами нової науки, почав виразно мріяти про всеосяжний механістичний світогляд, який повинен був, під кутом єдиної ідеї осягнути і космос, і світ людської культури. Природознавство XIX століття пішло в цьому напрямку ще далі. Матеріалістичний монізм новітньої епохи з усією самовпевненістю догматичного самоствердження заявив свої права на вичерпне тлумачення усієї світової дійсності, в усьому розкішному квітуванні її барв, в усьому, як сказав поет, “движеньи, блеске жизни дольной”. Перед ним виникла непереборна спокуса – поширити свою владу на цілий космос і весь генезис космосу, зрозуміти всю незбагненну драму буття, як пасивне відображення в якійсь – над світом речей розпростертій – площині тих самих сліпих механістичних рухів матеріальних сил, на які він розкладав усі видимі фізичні явища.

Коли визріла ця гордовита воля до одностайного механістичного витлумачення буття, прийшов великий спокусник, який всю величезну напругу розумової енергії поклав на те, щоби довести, ніби все, що в людській культурі й історії дихає, живе, бореться, прагне й розвивається, – позбавлене істинного буття, існує не саме по собі, не від повноти властивої йому сили внутрішнього розвитку, але, навпаки, отримує цю силу іззовні, від матеріальних – економічних – відносин і процесів, які одні лише володіють істинним буттям і дійсністю. Карл Маркс був цим спокусником, і, воістину, шкода, заподіяна його вченням, була незмірна. Під тьмяним склом теорії економічного матеріалізму жива, тремтлива плоть культурного процесу почала перетворюватися на мертвотний, скутий залізними ланцюгами механістичного визначення феномен. Духовна культура, духовна творчість, “свідомість” стали не довічним, не головним, а чимось вторинним, похідним, реальністю другого порядку, покірним відбитком на восковій табличці, квітами, які зростають над темною цілиною, де в пітьмі та глибині – відбуваються визначені механістичні синтези й розпади хімічної взаємодії.

Механістична по суті й догматична за методом, теорія економічного матеріалізму, полонивши уми головним чином соціал-демократичної інтелігенції та напівінтелігенції, оселившись на руїнах інших ідеологій, набула невдовзі рис своєрідної релігійної догми чи секти, застигла у вогняному колі нетерпимості й фанатичної впевненості у цілковитій своїй непогрішимості.

Це скорботне вчення про культурний процес, від якого віє сумовитою спекою східного фаталізму, що зазнав своєрідного сполучення з раціоналізмом сучасного природознавства, викликало різку відсіч з боку всіх тих умів, для яких сутність культурної еволюції полягала саме у творчості, тобто непередбачуваному, неосяжному сплетінні даного, визначеного, заповіданого попереднім розвитком, – з новим, несподівано знайденим у творчому злеті й тому неповторним, своєрідним, індивідуальним. Прагнення відстояти самотність і автономну цінність духовного начала, котре творчим втручанням своїм, творчою активністю організує, пластично перетворює стихію культурного досвіду, боротьба за індивідуальність, за творчість стали повсюдними в Європі упродовж останніх десятиліть.

Бергсон, Рікерт, Ласк та багато інших започаткували великий визвольний рух, сенс якого полягав у створенні нового поняття культурного досвіду, а також індивідуальної й соціальної активності, поняття, заснованого на вдумливішому аналізі феноменів культурної творчості.

І ось, водночас, коли хвилі великого філософського руху докотилися до скромних сходинок російської культури й вступили у живу взаємодію із глибоко спорідненими по суті течіями, які йшли із глибин самобутніх традицій російської релігійно-філософської думки, у цей час історія невблаганним порухом своїм явила певний простір для діяльності тих, хто вперто й далі проголошував доктрину економічного матеріалізму з усіма наслідками, які випливали з неї щодо духовної творчості.

Захопивши у свої руки державну владу, більшовизм заходився докладати величезних зусиль до того, аби в межах комуністичного режиму духовна культура не тільки не була нижчою за “буржуазну”, але, навпаки, щоби далеко залишила її за собою, як за широтою побутування, так і за внутрішньою суттю. Були відпущені шалені, запаморочливі суми, була розвинута надзвичайно галаслива і вперта культурно-просвітницька агітація, були “мобілізовані” чи, принаймні, були намічені до державної експлуатації найкращі духовні сили країни (за винятком, звісно, “неблагонадійних”, якими відали скоріше “надзвичайки”, аніж “пролеткульту” та “колегії мистецтв”). Більшовицька влада виявила стільки своєрідної завзятості у справі насадження своєї духовної культури, що ми вже давно в праві підбити підсумки.

Основний сенс незвичайного експерименту, проведеного комуністичними естетиками та kulturträger'ами, не виходить за задушливі рамки механістичної доктрини економічного матеріалізму. Було б наївним вважати, що бурхлива, на перший погляд, діяльність “комісарів науки й мистецтва” несла в собі запоруку звільнення від догматично зневажливого ставлення до духовної творчості, яким наскрізь пройнята теорія Маркса.

Оскільки висхідною точкою комунізму була “незаймано-недоторканна”, ні в чому суттєвому не змінена механістична теорія економічного матеріалізму, то й саме створення нових – “пролетарських” – цінностей було задумане, не як організація здорових та вільних умов для творчості, не як розкриття творчих, актуальних сил, що були приховані в охоплених віковою дрімотою неуттва масах народних, не як любовне причащення великого темного народу до великої світлої культури, створеної його геніями, але як, хоч і шалене, сповнене пекучої ненависті і вузької класової нетерпимості, однак, в сутності своїй недуховне, нетворче, пасивне, механістичне відображення тих економічних і класових відносин і протиріч, котрі в згубній загостреності розгорнулись у надрах народного життя в роки революції.

У катехізисі комуністичних “оглашених” перший і головний член символу віри сповідає зовсім не про те, що настає й буде велика творчість, велике народження і саморозкриття духу, а про те, що настав час, коли повинні, за фатальним зчепленням матеріальних сил буття, змінитись економічні та класові відносини, а тому, неминуче, сама собою, механічно повинна якимось змінитися й культура: як гриби на просякнутому вологою ґрунті, зростуть нові – “пролетарська” – наука – “пролетарське” – мистецтво тощо. Тому все напруження своєї руйнівної роботи та всю тяжку неміч позитивної – більшовизм спрямував, хоч як це дивно, не на саму науку і не на саме мистецтво, але на дещо інше. Комунізм, сподіваючись, що створювані ним нові економічні відносини точно збігаються з фатальними приреченнями історичного процесу, не йшов далі монотонної пропаганди класових ідей, котрі повинні були “надбудовою” здійснитися над новою економічною базою, над новою економічною структурою державного тіла. “Дайте нам добру комуністичну економіку, добру класову боротьбу, тобто абсолютне розшарування суспільства на два стани, які нещадно пожирають один одного, і, сама собою, незалежно від волі нашої, зросте “духовна” культура, у слухняному дзеркалі якої непогрішимо точно відобразяться “духовні” (тобто “класові”, а зрештою – ті ж економічні – матеріальні) цінності пролетаріату”.

Так склалася ця безмежна у своєму фаталістичному оптимізмі віра – не в чудо (бо чуда немає в тому, що невідворотно йде з лона матеріальної данності буття), не у творчість (бо творчості немає в тому, що механічно породжується іззовні), але в “розумне”, те, що відповідає реальним умовам економічної дійсності “улаштування” культурної творчості.

Тільки враховуючи цей момент, можемо зрозуміти той справді олімпійський спокій, з яким керманічі комуністичної духовної культури дивилися на жахливу, ще на Русі небачену, бездарність усіх цих незліченних “пролетпоетів”, “пролетхудожників” і “пролетмузикантів”, які жадливою сараною нищили сірі сторінки радянського паперу, а також радянські кредитні білети.

Та й справді, що було їм до того, вся ця горезвісна “пролеткультура” у кращому випадку не підіймалася вище вбогого, дитячого наслідування великих зразків культури “буржуазної”: адже для них уся суть справи була не в творчості, як такої, але в тій організації – економічній і класовій, – яка сама лише повинна була механічно породити все невимовне багатство сподіваної “пролетарської” культури.

Але тут перед нами раптом розкривається одне з найразючіших протиріч переможеного радянського режиму¹. Річ у тім, що із суворого смислу матеріалістичної теорії Маркса, логічно випливала пасивна, фаталістично покірна й терпляча практика соціальної, політичної та культурної творчості. Адже, згідно з ученням Маркса, навіть так звані класова психологія та класова ідеологія мали бути функцією економічних зв'язків, тобто позбавленими самостійного буття і недосяжними для вольових зусиль людської активності. У затишку глухої боротьби за хліб насущний самі собою мають визріти у світі невідворотні грізні сили, які одного чудового дня принесуть повсюдний тріумф нового економічного (комуністичного) ладу й нову пролетарську ідеологію. Так провіщає сповідання віри. Але ж не такою була сумної пам'яті практика комунізму. В ній не було й сліду фаталістичної резиньяції перед великими економічними силами, які, згідно з ученням Маркса, тримають у своїх невмолних руках долі світу. Навпаки, вся робота комуністів була пройнята скаженим нетерпінням, божевільним, гарячковим сподіванням того, що із самого смислу їхньої віри повинно було прийти само по собі, “грою зовнішніх, сторонніх сил”, незалежно від напруження людської волі, любові й ненависті – цієї сліпої іграшки могутніх економічних сил, які правлять світом. Розпаленим нетерпінням більшовицької психіки пояснюється весь пережитий нами, далекий від будь-якого узгодження з реальними умовами, політичний і соціальний максималізм; ним же пояснюється і максималізм у сподіваннях незнаній нової пролетарської культури.

Але через те, що сподівання не виправдались, і на ланах, залитих кров'ю розлютованої класової боротьби, не зросло ніяких квітів, окрім кривавих квітів “Червоного Євангелія”, то мимоволі більшовикам довелося створювати штучні теплиці, де під опікою державної комуністичної ідеології повинно було штучно прорости те, що не мало змоги утворитися природним шляхом органічного розвитку.

Так, через усвідомлення власної духовної немочі, виникла неосяжна й неймовірна система державного протекціонізму над творчістю, система декретизації, штучного запліднення духовної культури. Поступово ідея механістичного визначення культурного процесу почала витискатися зворотною ідеєю повної влади людського (більшовицького, зрозуміло!) розуму над усім безмежним морем духовної творчості.

Із часів раціоналістичних вихователів людства епохи Просвітництва світ ще не бачив такого фанатичного напруження віри у всемогутність людської розумної свідомості!

І цей запізнений рецидив раціоналізму якимось незбагненим чином повинен був співіснувати з центральною моністичною ідеєю

марксизму – з ідеєю механістичного “нашарування” цінностей, яке визначається зовсім не людським розумом, але іманентною логікою буттєвого матеріального процесу!

Ніколи ще симбіоз Гегеля і Маркса не давав таких миршавих, жахливо анемічних, позбавлених творчого насіння плодів. На все мистецтво, науку впала важка рука бузувірства, що розсипала сухий дощ із мільйонів декретів, інструкцій та листівок. У мертвій тиші, яка запанувала над колись повнозвучним світом російської духовної культури, лунало тихе шелестіння паперу та скрипіння казенних пер.

І як несподівано й надзвичайно яскраво сяйнули в цій задушливій темряві ліричні одкровлення Олександра Блока, Клюєва та Єсеніна! Живе спростування “державного комуністичного раціоналізму”, тісними узами пов’язане з усім багатівковим минулим російської поетичної культури, чудові творіння цих поетів були, проте, негайно експропрійовані більшовицькою державою й використані для жахливої ідеї державно-комуністичного продукування культури. А по всіх усюдах покvapливі Іванови-Розумники написали “філософські” статті, з яких російське суспільство мало дізнатися, що синиця вже запалила море і що настала й упевнено вселилася у світ нова – “пролетарська” культура.

Але в міру того, як хмара “декретів про творчість” дедалі темнішала над руїнами російської культури, а назустріч їй знизу вище й вище здіймалася гора списаного “пролетпоетами” паперу, ставало зрозумілим, що вся ця велетенська машина одержавлення духовної культури приречена в самому її корінні на невдачу, що вона перебуває в найрізкішому прогіриччі з тим поняттям про творчість і про культуру, до якого дедалі ближче й ближче підступає допитлива філософська думка сучасності.

Із цієї точки зору ми і проголошуємо свій нещадний суд над усіма тими явищами, котрі так буйно звершувалися на наших очах у фатальну годину великого полонення російської культури.

Зацікавлення творчістю як такою, вільне від забобонів раціоналістичного й механістичного світогляду дослідження, що йде від поверхні розкішного й таємничого феномену культури до внутрішнього, прихованого його змісту, ідея органічної структурності всієї духовної творчості – ось першооснова обраного нами шляху.

І перше, невідкладне завдання – розкріпачення всієї духовної культури із згубного, смертного полонення, в яке її вкинуло божевілля сучасного комуністичного раціоналізму й механістичного марксистського ідолослужіння.

Київ, серпень 1919 р.

Публікація М. А. Рибаківа